

4.2023 PÄÄKIRJOITUS

Kriittinen yrittäjyys- kasvatustutkimus nyt ja tulevaisuudessa

Sanna Ilonen

KTT, yliopisto-opettaja
Turun yliopisto
sanna.ilonen@utu.fi

Kati Peltonen

KTT, KM, TKI-johtaja
LAB-ammattikorkeakoulu
kati.peltonen@lab.fi

Hanna Laalo

KT, tutkijatohtori
Turun yliopisto
hmlaal@utu.fi

Lenita Hietanen

FT, dosentti, yliopistonlehtori
Lapin yliopisto
lenita.hietanen@ulapland.fi

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Tiivistelmä

Tarkastelemme tässä kirjallisuuskatsausartikkelissa kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen nykytilaa ja luotaamme tämän pohjalta tutkimussuuntauksen tulevaisuutta. Taivoitteenamme on selvittää missä määrin ja minkälaista kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta on tehty ja julkaistu kotimaisissa ja

kansainvälisissä tiedelehdissä vuosina 2010–2023. Olemme hyödyntäneet integroivaa kirjallisuuskatsausta ja analysoineet artikkeleita sisällönanalyysillä. Tulokset osoittavat, että kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus voidaan jaotella politiikkaa ja diskursseja sekä pedagogisia käytäntöjä käsittelevään tutkimukseen. Poliittikkaan ja diskursseihin keskittyvissä tutkimusartikkeleissa analyysin kohteena ovat

yrittäjyyskasvatuksen diskurssit koulutuspoliittisissa dokumenteissa. Tyypillisesti näissä tutkimusartikkeleissa tarkastellaan yrittäjyyskasvatusta uusliberalistisen koulutuspolitiikan sovelluksena. Näiden artikkelien suhtautumista yrittäjyyskasvatukseen voi luonnehtia epäileväksi, sillä ne kyseenalaistavat yrittäjyyskasvatuksen olemassaolon oikeutusta ja vallitsevia käsityksiä. Pedagogisiin käytäntöihin keskittyvissä tutkimusartikkeleissa voidaan hahmottaa kaksi eri painotusta. Yhtäältä artikkeleissa tarkastellaan yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikan kehittämistä yleisesti. Toisaalta niissä reflektoidaan yksittäisiä kurssikokeiluja ja pyritään niiden kautta edistämään kriittistä tutkimusta yrittäjyyskasvatuksesta. Pedagogiset tutkimusartikkelit suhtautuvat yrittäjyyskasvatukseen toiveikkaasti. Niiden päämääränä on ymmärryksen lisääminen, emansipatorinen näkökulma ja hyvien käytäntöjen edistäminen. Suomenkieliset tutkimusartikkelit painottuvat politiikkaan ja diskursseihin ja kansainvälisissä lehdissä julkaistut tutkimusartikkelit pedagogisiin käytäntöihin.

Avainsanat: *yrittäjyyskasvatus, kriittinen yrittäjyyskasvatuksen tutkimus, kirjallisuuskatsaus*

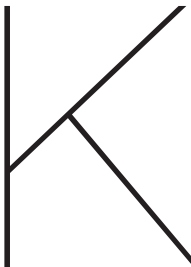
Abstract

In this review article, we examine the current state of international and national critical entrepreneurship education research and create future research suggestions for critical entrepreneurship education research based on this. Our aim is to find out to what extent and what kind of critical entrepreneurship education research has been published in national and international research journals during the years 2010–2023. As a research method, we have used an integrative literature review and analyzed the research publications using content analysis. The results show that the critical entrepreneurship education research published in the period under review can be situated at the levels of politics and discourses as well as pedagogic practices. In the research concerning politics and discourses, the subject of critical analysis are the different discourses of entrepreneurship education in public education policy documents. National research articles focus on the politics and discourses, while international research articles focus on the pedagogic practices.

Keywords: *entrepreneurship education, critical entrepreneurship education research, literature review*

Johdanto

riittinen yrittäjyyskasvatustutkimus on nuori tutkimussuuntaus, joka kyseenalaistaa yrittäjyyskasvatuksen vallitsevia oletuksia ja käytäntöjä sekä nostaa esiin marginaaliin jääneitä aiheita (Farny ja muut, 2016; Berglund & Verduijn, 2018). Kriittinen lähestymistapa ei suinkaan ole yhtenäinen, vaan siinä voidaan erottaa erilaisia painotuksia riippuen siitä, miten kriittisyys kulloinkin mielletään ja mihin se kohdistuu. Tedmanson ja tutkimusryhmä (2012) esittävät, että kriittisellä tarkastelulla voidaan tarkoittaa vähän tutkittujen ilmiöiden tai yrittäjyyteen liittyvien kriittisten osatekijöiden esille nostamista. Verduijn tutkimusryhmineen (2014) tuo puolestaan esiin, että yrittäjyyteen ja yrittäjyyskasvatukseen kohdistuva kriittinen tutkimus voidaan ymmärtää tutkimuksena, joka tarkoituksellisesti haastaa vallitsevaa yrittäjyysajattelua ja pyrkii avaamaan uusia tulokulmia sekä laajentamaan käsitystä yrittäjyydestä emansipatorisena ja sosiaalisena ilmiönä.

Yrittäjyyskasvatuksen kriittisessä tutkimuskirjallisuudessa voidaan tunnistaa erilaisia orientaatioita ja suhtautumistapoja. Berglund ja Verduijn (2018) ovat jäsenäneet tätä moninaisuutta luonnehtimalla kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta kaksiteräiseksi miekaksi. Suuntauksen epäilevä juonne kyseenalaistaa yrittäjyyskasvatuksen mielekkyyden, kun taas toiveikas lähestymistapa suhtautuu myönteisesti yrittäjyyskasvatuksen kehittämisen ja kritiikin mahdollisuuksiin (Berglund & Verduijn, 2018). Epäilevää suhtautumista edustavat esimerkiksi kriittiset tutkimukset, joissa yrittäjyyskasvatusta lähestytään uusliberalistisena hallintana (Komulainen

ja muut, 2010). Toiveikkaammissa tulkinnoissa yrittäjyyskasvatuksen kriittinen tutkimus on nähty keinona edistää yrittäjyyden tuomista koulutukseen sosiaalisesti kestäväällä tavalla (esim. Hytti, 2018).

Tässä tutkimuksessa viittaamme kriittisyydellä ja reflektiivisyydellä yrittäjyyskasvatusta koskevien vakiintuneiden asenteiden ja ajattelumallien kyseenalaistamiseen. Määritelmä sisältää paitsi itsekritiikkiin ja ajattelun ajatteluun ohjaavan pedagogiikan (esim. Keränen-Pantsu ja muut, 2023, 101) myös erilaiset kriittiset teoreettiset näkökulmat ja tutkimusotteet.

Tämän tutkimuksen tavoitteena on tarkastella kriittisen yrittäjyyskasvatuksen tutkimuksen nykytilaa ja esittää tulevaisuuden suuntia viime vuosina julkaistun tutkimuksen perusteella. Tutkimuskysymyksemme ovat: *1. Millaisena kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus näyttäytyy viimeaikaisen tutkimuksen valossa? 2. Millaisia tutkimussuuntauksia ja painotuksia voidaan erottaa kansallisessa ja kansainvälisessä kriittisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa?*

Kansainvälistä ja kansallista kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta kokoavaa, vertaisarvioitua kirjallisuuskatsausta aiheesta ei ole aiemmin tehty. Kirjallisuuskatsauksemme tavoitteena on paitsi jäsentää kriittisen yrittäjyyskasvatuksen tutkimuskenttää myös täsmentää sen määritelmää ja hahmottaa tulevaisuuden mahdollisuuksia. Toivomme artikkelin edistävän kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen monitieteistä keskustelua.

Kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus

Yrittäjyyskasvatus alkoi vahvistua omana tutkimusalanaan 1980- ja 1990-lukujen taitteessa (Fayolle & Klandt, 2006; Kyrö ja muut, 2007). Tutkimus vilkastui ja monipuolistui 2000-luvulla samaan aikaan kun yrittäjyyskasvatuksen edistäminen koulutusjärjestelmässä nousi ylikansallisille koulutuspoliittisille agendoille (esim. European Commission, 2003; 2006). Suomessa teema omaksuttiin ensimmäisten Euroopan maiden joukossa osaksi kansallista koulutuksen kehittämistä (Opetusministeriö, [OPM] 2004a; 2004b), mikä innoitti tutkijoita myös kriittisiin analyyseihin (Ikonen, 2006; Komulainen, 2006).

Yrittäjyyskasvatuksen tutkimuksessa liikutaan yrittäjyyden ja kasvatuksen rajapinnoilla ja ammennetaan näkökulmia esimerkiksi psykologian, sosiologian, sosiaalipsykologian sekä filosofian tutkimuksesta (Kyrö, 2001). Nykypäivään tultaessa yrittäjyyskasvatuksen tutkimusperinteessä on nähtävissä moniäänisyyden vahvistuminen, ja tutkimuksen painopiste on siirtynyt yrittäjän synnynnäisten ominaisuuksien tarkastelusta kohti yrittäjämäisen oppimisen kysymyksiä (Kyrö ja muut, 2007; Ilonen, 2020). Viimeisten kymmenen vuoden aikana kiinnostusta ovat yksilöpsykologisten tarkastelujen rinnalla herättäneet enenevässä määrin myös yrittäjyyskasvatustutkimuksen yhteiskunnalliset merkitykset ja kriittiset näkökulmat (Komulainen ja muut, 2010; Verduijn ja muut, 2017).

Kriittinen yrittäjyyskasvatuksen tutkimus on voimistunut 2010-luvulta alkaen osana kriittistä yrittäjyystutkimusta (*critical entrepreneurship studies*). Se on saanut vaikutteita kriittisestä johtamis- ja kas-

vatustutkimuksesta, joka pitää sisällään muun muassa sosiologisen ja feministisen näkökulman. Tältä pohjalta kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus on kehittynyt monitieteiseksi ja kirjavaksi tutkimussuuntaukseksi, joka eri tavoin kyseenallistaa ja haastaa yrittäjyyden ja yrittäjyyskasvatuksen teoretisointeihin ja käytäntöihin vakiintuneita lähestymistapoja ja tulkin-toja. (Berglund & Verduijn, 2018.) Nämä tutkimukset ovat osallistuneet laajempaan yrittäjyysajattelun yhteiskunnallisia, kulttuurisia, taloudellisia ja poliittisia lähtökohtia koskevaan kriittiseen keskusteluun (esim. Pyykkönen, 2014).

Kriittisen tutkimussuuntauksen voi nähdä syntyneen sekä kritiikkinä yrittäjyyskasvatuksen yksilö- ja markkinakeskeisyyttä ja sukupuolittuneita käytäntöjä kohtaan. Kriittisellä otteella on tällöin pyritty purkamaan ja laajentamaan tulkintaa yrittäjyydestä yksilökeskeisenä ja maskuliinisena, ainoastaan taloudelliseen toimintaan, markkinatalouteen ja talouskasvuun palautuvana ilmiönä (Verduijn ja muut, 2017). Tulkinta yrittäjyydestä yksinomaan myönteisenä talouskasvua vauhdittavana toimintana jättää huomiotta yrittäjyyden erilaiset ulottuvuudet sekä myös yrittäjyyteen liittyvät kielteiset ja tahattomat vaikutukset (Verduijn ja muut, 2014; Stenholm ja muut, 2021).

Kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta edustavat esimerkiksi yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikkaa kriittisesti refleктоivat analyytit sekä yksilöpsykologiset, oppimiseen ja henkilökohtaiseen kehitykseen keskittyvät tarkastelut (Higgings ja muut, 2018). Tutkimuksessa on sovellettu myös kriittisen pedagogiikan, esimerkiksi John Deweyn ja Paulo Freiren ajatuksia. Näin on pyritty tuomaan osallistavaa oppimista ja yhteiskunnallista pohdintaa osaksi yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikkaa. (Verdui-

jn & Berglund, 2020; Hägg & Kurczewska, 2021) Yrittäjyyskasvatusta kriittisesti tarkastelleissa tutkimuksissa on kiinnitetty huomiota myös yrittäjyyden sosiaalisten ja yhteiskunnallisten ulottuvuuksien ”pimeisiin puoliin”, haitallisiin ja vahingoittaviin ilmiöihin, joita syntyy tulkintojen, arvojen ja intressien yhteentörmäyksissä. (Berglund ja muut, 2020; Talmage & Gassert, 2022.) Kriittisesti orientoituneissa tutkimuksissa on myös analysoitu yrittäjyyskulttuurin ja -kasvatuksen moraalialueita, normeja, valtasuhteita ja ideologisuutta (esim. Komulainen ja muut, 2010; Farny ja muut, 2016; Harni & Pyykkönen, 2018; Dahlstedt & Fejes, 2017).

Kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen kenttä pitää sisällään paitsi erilaisia myös osin keskenään ristiriitaisia suuntauksia. Sisäisiä jakoja ja eriäviä tulkintoja näyttää osaltaan määrittelevän tieteenala, josta käsin tutkimusta tehdään. Suomessa kriittistä keskustelua on toistaiseksi käyty etenkin kasvatus- ja yhteiskuntatieteiden alueella, ja tutkimuksissa on painottunut hallinnan näkökulma (Komulainen ja muut, 2010; Harni, 2015; Laalo, 2020). Hallinnan näkökulmaa käsittelevissä artikkeleissa on hyödynnetty esimerkiksi foucault’laista valta-analytiikkaa (Harni, 2015). Foucault’lainen tarkastelu on nojannut muun muassa näkemykseen, että yrittäjyyden diskurssi kasvatuksessa ja koulutuksessa tuottaa omanlaista todellisuutta ja muovaa kohteitaan (Laalo & Jauhiainen, 2019). Peltosen ja tutkimusryhmän (2021) mukaan suomenkielisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa ote on ollut kansainvälisesti vertaillen kriittisempää. Kansainvälisesti kriittistä yrittäjyyskasvatuksen tutkimusta tehdään yhä enemmän myös liiketaloustieteellisen yrittäjyystutkimuksen kentällä (Higgings ja muut, 2018; Berglund ja muut, 2020).

Kriittisesti orientoituneissa tutkimuksissa yrittäjyyskasvatusta on arvosteltu liiallisesta yksilökeskeisyydestä, epätasa-arvoistavista käytännöistä ja eronteosta esimerkiksi sukupuolen ja yhteiskuntaluokan suhteen (Komulainen ja muut, 2009; Korhonen, 2012; Jones, 2014). Kriittisessä yrittäjyyskasvatuksen tutkimuskeskustelussa on myös havainnollistettu yrittäjyyden ihannoitua itsestään selvästi tarpeellisena kansantalouden pelastajana sekä yksilön työllistymismahdollisuuksien varmistajana (Koskinen, 2019; Koskinen & Puustinen, 2022). Toisaalta yrittäjyyden ja yrittäjyyskasvatuksen myönteisten vaikutusten korostamisen nähdään haastavan yksilön todellista vapautta kehittyä ja tehdä valintoja muilla kuin taloudellisilla perusteilla (esim. Komulainen ja muut, 2019; Koskinen, 2019; Laalo & Jauhiainen, 2019).

Kritiikin keskeinen juonne kumpuaa yrittäjyyskasvatuksen markkina- ja talouskeskeisiksi tulkituista painotuksista. Yrittäjyyskasvatusta onkin arvosteltu uusliberalismin värittäväksi hallinnan käytännöksi, joka tuottaa markkinaliberalismin ihanteita ilmentävää yrittäjämintää (Komulainen ja muut, 2010). Akateemisessa koulutuksessa yrittäjyyskasvatuksen on kritisoitu korostavan käytännön hyötyjä teoreettisuuden ja tieteen itseisarvon kustannuksella (Laalo & Jauhiainen, 2019; Komulainen ja muut, 2020). Komulainen ja tutkimusryhmä (2019) painottavat yleensäkin akateemisten identiteettien kapeutuvan, jos opiskelijoita ohjataan rakentamaan identiteettiään akateemisuuden ohella työllistettävyyden ja yrittäjyyden moraalisiin järjestyksiin.

Osa tutkijoista on reagoinut uusliberalismikritiikkiin pyrkimyksellä pehmentää ja laajentaa yrittäjyyden käsitettä (Frederiksen, 2017; Berglund & Verduijn, 2018).

Näissä vastatulkinnossa yrittäjyyskasvatus piirtyy yhteiskuntaa uudistavana ja yksilöitä emansipoivana käytäntönä. Näihin tulkintoihin nojaavat tutkijat korostavat kriittisyyttä kasvatuksen ja koulutuksen käytännöissä ja tuovat esiin akateemisten arvojen tärkeyttä uusliberalistisen politiikan vastustamiseksi. (Laalo, 2020, 51.)

Samalla kun kriittisessä yrittäjyyskasvatuskirjallisuudessa on argumentoitu yrittäjyyden käsitteen laajentamisen puolesta, on esitetty kritiikkiä yrittäjyyttä koskevan kielenkäytön epämääräisyyttä kohtaan (Harni & Pyykkönen, 2018; Harni, 2019; Laalo, 2020). Esimerkiksi Harnin (2019, 15) mukaan yrittäjyyskasvatuksen väljä määrittely poliittisessa kielenkäytössä luo vaikutelman yrittäjyyskasvatuksesta ”kaikkivoipana koulutuspoliittisena interventiona”. Vastaavasti Laalo (2020, 96) on tulkinnut kirjavan kielenkäytön keinoksi puhutella laajaa ihmisjoukkoa ja hakea hyväksyntää markkinalogiikkaa koulutuksessa edistäville uudistuksille. Harni ja Pyykkönen (2018, 292) ovat arvostelleet sisäisen yrittäjyyden diskurssin epämääräisyyttä ja pitäneet sitä rasitteena ”vakavammalle ja konkreettisemmalle ulkoisen yrittäjyyden diskurssille”.

Edellä kuvatun valossa tulee näkyväksi, kuinka erilaisista lähtökohdista ja perspektiiveistä tutkimusalan sisällä käydään keskustelua. Berglund ja Verduijn (2018) jaottelevat kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen epäileväksi ja toiveikkaaksi. Epäilevä suhtautuminen kohdistuu yrittäjyyskasvatuksen olemassaolon oikeutukseen ja kyseenalaistaa erityisesti vallalla olevat käsitykset yrittäjyydestä yksinomaan myönteisenä ja ihannoitavana ilmiönä. Lähestymistapa tuo keskusteluun yrittäjyyskasvatuksen taustalla vaikuttavan ideologian. Sen sijaan toiveikkaan suhtautumisen päämääränä on yrittäjyyskasva-

tukseen liittyvän ymmärryksen lisääminen, emansipatorisen näkökulman vahvistaminen ja yrittäjyyskasvatuksen käytäntöjen edistäminen. Toiveikkaasti suhtautuvat tutkijat tiedostavat myös yrittäjyyskasvatuksen nurjan puolen ja korostaa tarvetta luoda opiskelijoille tilaa ja mahdollisuuksia käsitellä myös yrittäjyyteen liittyviä kielteisiä asioita. (Berglund & Verduijn, 2018.)

Tutkimusmenetelmät

Tutkimuksemme tavoitteena on tarkastella kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen nykytilaa ja esittää tulevaisuuden suuntia viime vuosina julkaistun tutkimuksen pohjalta. Toteutamamme kirjallisuuskatsauksen kohteena on kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus, joka on julkaistu ajanjaksolla 1/2010–1/2023 kasvatuksen ja yrittäjyyskasvatuksen teemoja käsittelevissä kansainvälisissä ja kotimaisissa tiedejulkaisuissa. Kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus on verrattain nuorta, eikä sitä koskevia tutkimuspapereita ole juurikaan julkaistu ennen vuotta 2010. Päädyimme tästä syystä keskittymään vuodesta 2010 tähän päivään julkaistuihin artikkeleihin.

Kirjallisuuskatsauksemme lähestymistapa on integroiva mikä näkyy pyrkimyksessämme jäsentää kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen näkökulmia ja viitekehäksiä (Fan ja muut, 2022). Aineistonkeruumenetelmänä käytimme systemaattisia kirjallisuushakua. Kansainvälisen kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen osalta hyödynsimme SCOPUS-tietokantaa, joka on suuri monia tieteenaloja kattava kansainvälinen tieteellisen kirjallisuuden tietokanta.

Aineistonkeruun ensimmäisessä vaiheessa valitsimme tutkimuskysymystem-

me pohjalta kirjallisuushaussa käytettävät hakutermit. Kansainvälisen kirjallisuuden osalta päädyimme käyttämään hakutermeinä kriittistä (*critical*), pimeää (*dark*) ja reflektiivistä/refleksiivistä (*refle*) ja yrittäjäyyskasvatusta (*ent edu*). Rajauduimme haussa tutkimusartikkeleihin, joissa nämä hakutermit esiintyivät avainsanoissa tai otsikossa. Emme huomioineet haussa abstrakteja, sillä erityisesti kriittinen esiintyy niissä usein sanana tutkimuksen tärkeyttä perusteltaessa, vaikka tutkimusjulkaisu ei itsessään koskisi kriittistä yrittäjäyyskasvatustutkimusta. Halusimme täten rajautua tarkastelemaan niitä tutkimusjulkaisuja, jotka nimenomaisesti hakutermin perusteella identifioidut kriittiseksi yrittäjäyyskasvatustutkimukseksi. Reflektiivinen ja refleksiivinen ovat usein käytettyjä keskeisiä sanoja kriittisessä yrittäjäyyskasvatustutkimuksessa, sillä ne viittaavat vallitsevan näkemyksen kriittiseen tarkasteluun. Hakusanaan pimeä (*dark*) päädyimme kansainvälisessä tutkimuskirjallisuudessa erityisesti viimeisinä vuosina vallinneen vaikiintuneen käsitteen "*dark side*" vuoksi.

Kansainvälinen haku SCOPUS-tietokannasta tuotti kaiken kaikkiaan 71 tut-

kimusartikkelia, jotka keskittyivät kriittiseen yrittäjäyyskasvatustutkimukseen. Näistä 71 tutkimusartikkelista rajautui tarkempaan analyysiin 26 artikkelia. Tämän analyysin ulkopuolelle jäi artikkeleita, jotka eivät tarkemman tarkastelun perusteella kohdentuneet kriittisen yrittäjäyyskasvatustutkimuksen aiheisiin. Päädyimme jättämään tarkastelun ulkopuolelle myös kirjankappaleet niiden vaikean avoimen saatavuuden vuoksi. Tätä perusteli myös seikka, että kirjankappaleita tuottaneet tutkijat ovat julkaisseet myös tutkimusartikkeleita aiheesta.

Kansallisen kirjallisuuden osalta haku toteutettiin tarkastelemalla kotimaisia vertaisarvioituja tiedelehtiä, joissa lehden teeman mukaisesti on mahdollista julkaista yrittäjäyyskasvatukseen kohdentuvaa tutkimusta. Aineistonkeruun keskeiset tiedot ja vaiheet on esitetty taulukossa 1.

Kansallinen haku toteutettiin valitsemalla tiedelehdet, joissa lehden teeman mukaisesti on mahdollista julkaista yrittäjäyyskasvatukseen kohdentuvaa tutkimusta. Ensimmäisessä vaiheessa kunkin valitun tiedelehden verkkosivuilla syötet-

Taulukko 1. Aineistonkeruu

Kirjallisuus	Tietokanta	Hakutermit	Tulokset
Kansainvälinen	SCOPUS	KEY "critical" OR "dark" OR "refle*" AND "ent* edu*" OR TITLE "critical" OR "dark" OR "refle*" AND "ent* edu*"	1. vaihe: 71 tutkimusjulkaisua 2. vaihe: 26 tutkimusjulkaisua
Kansallinen	Valitut tiedelehdet: Aikuiskasvatus, Ammattikasvatuksen aikakauskirja, Kasvatus, Kasvatus & Aika, Sosiologia, Yliopistopedagogiikka	Yrittäjäyys, yrittäjäyyskasvatus, yrittäjämäisyys, yrittäj* "kriittinen yrittäjäyyskasvatus"	1. vaihe: 120 tutkimusjulkaisua 2. vaihe: 56 tutkimusjulkaisua 3. vaihe: 9 tutkimusjulkaisua

tiin hakukenttään vuorotellen taulukossa 1 mainitut hakusanat. Yksi haku tuotettiin hakusanaparilla kriittinen yrittäjyyskasvatus. Hakusana yrittäjyys tuotti laajimman tuloksen, 120 julkaisua. Näihin julkaisuihin sisältyivät myös kaikki muilla hakusanoilla tai hakusanaparilla saadut julkaisut. Kansallisissa artikkeleissa otsikot tai avainsanat eivät välttämättä sisältäneet käsitettä kriittinen, mutta kriittinen näkökulma oli pääteltävissä esimerkiksi käsitteistä hallinta, uusliberalismi tai problematisoituminen. Toisessa vaiheessa julkaisuista valittiin tarkasteluun ainoastaan ne, jotka määriteltiin lehdessä tiedeartikkeliksi tai artikkeliksi. Tällaisia julkaisuja löytyi yhteensä 56. Kolmannessa vaiheessa tarkasteltiin karkealla sisällönanalyysillä, missä roolissa yrittäjyyskasvatus näyttäytyy artikkeleissa. Selkeästi kriittisestä näkökulmasta yrittäjyyskasvatukseen kohdentuvia artikkeleita löytyi yhdeksän.

Kansainvälisten (26) sekä kansallisten (9) tutkimusartikkeleiden syvemässä tarkastelussa hyödynnettiin analyysimenetelmänä sisällönanalyysiä. Aloitimme analyysin tutustumalla aineistoon. Luimme huolellisesti kaikki kirjallisuuskatsauksen valikoituneet kansalliset ja kansainväliset tutkimusartikkelit. Tämän jälkeen keskustelimme havainnoistamme yhdessä. Tunnistimme tutkimusartikkeleiden tutkimuskohteiksi yhtäältä politiikan ja diskurssit ja toisaalta pedagogiset käytännöt. Syvensimme analyysia käyttämällä teoria- lähtöisenä analyysikehikkona Berglundin ja Verduijn (2018) jaottelua epäilevästä ja toiveikkaasta suhtautumisesta.

Tulokset

Analyysimme tuloksena kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen ei näyttäytyä selvärajaisena tutkimusalueena, vaan kriittistä keskustelua

käydään usealla eri foorumilla ja eri näkökulmista. Keskeinen havainto on, että kriittistä yrittäjyyskasvatuksen tutkimusta on julkaistu hajanaisesti eri tiedelehdissä. Analysoimamme 26 kansainvälistä artikkelia on julkaistu 16 eri tiedelehdessä (taulukko 2). Huomionarvoista onkin, että kriittistä yrittäjyyskasvatuskeskustelua käydään sekä liiketalouden ja yrittäjyyden että kasvatustieteen ja sosiologian foorumeilla. Tutkimusten teoreettiset viitekehukset rakentuvat ja ottavat vaikutteita niin yrittäjyystutkimuksesta, kasvatuksen ja erityisesti kriittisen pedagogiikan tutkimuksesta kuin myös kriittisestä liikkeenjohdon tutkimuksesta ja sosiologiasta. Kansainvälinen kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus on siten vahvasti monitieteistä. Kansallisten lehtien yhdeksän artikkelia on julkaistu neljässä eri lehdessä, joista viisi on julkaistu saman lehden teemanumerossa. Myös kansallisessa kriittisessä yrittäjyyskasvatuksen tutkimuskeskustelussa näkyy monitieteisyyttä, joskin kriittinen yrittäjyyskasvatuksen liiketaloustieteellinen tutkimus on erittäin vähäistä.

Kirjallisuuskatsauksemme analyysin perusteella kriittinen tarkastelu näyttää kohdentuvan yhtäältä yrittäjyyskasvatuksen retoriikkaan ja päämäärien legitimoimiseen ja toisaalta yrittäjyyskasvatuksen käytännön toteutuksiin. Tarkastelumme kohteena olevien kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen tutkimusartikkelien voidaan siten nähdä paikantuvan *politiikan ja diskurssien tasolle* ja *pedagogisten käytäntöjen tasolle*. Kansainvälisistä artikkeleista kaksi keskittyy politiikkaan ja diskursseihin ja 22 pedagogisiin käytäntöihin. Näin ollen kansainvälisissä kriittisissä tarkasteluissa näyttäisi painottuvan pedagogiset käytännöt. Toisaalta erottelu makro- ja mikrota- son keskustelujen kesken ei ole tarkkara- jaista, sillä näiden lisäksi kaksi artikkelia paikantuu sekä politiikkaan ja diskurssei-

hin että pedagogisiin käytäntöihin. Nämä artikkelit keskittyivät analysoimaan sitä, miten yrittäjyyskasvatusta edistävä politiikka ja diskurssit ottavat kantaa ja ohjaavat pedagogisia käytäntöjä tai näyttävät yrittäjyyskasvatuksen oppijoille. Kansallis-

ten artikkeleiden osalta tilanne on päinvastainen. Yhdeksästä kansallisesta artikkelista neljä paikantuu pelkästään politiikan ja diskurssien tasolle ja loput viisi artikkelia sekä politiikan ja diskurssien että pedagogisten käytäntöjen tasolle.

Taulukko 2. Tiedelehdissä ilmestyneet artikkelit, niiden tutkimuskohteet ja näkökulmat

Kirjoittaja(t) julkaisuvuosi	Artikkelin nimi	Tutkimuksen kohde		Suhtautuminen	
		Politiikka ja diskurssit	Pedagogiset käytännöt	Epäilevä	Toiveikas
KANSAINVÄLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>International Journal of Globalisation and Small Business</i>					
Aggestam, M., & Wigren-Kristoferson, C. (2021)	Entrepreneurship education and gender: The man-made entrepreneur		x		x
<i>European Educational Research Journal</i>					
Amiel, M., Yemini, M., & Kolleck, N. (2022)	Questioning the rhetoric: A critical analysis of intergovernmental organisations' entrepreneurship education policy	x			x
<i>Industry and Higher Education</i>					
Brentnall, C., Rodríguez, I. D., & Culkin, N. (2018)	The contribution of realist evaluation to critical analysis of the effectiveness of entrepreneurship education competitions	x	x		x
Higgins, D. & Galloway, L. (2014)	Refocusing – building a future for entrepreneurial education and learning		x		x
<i>Journal of Small Business Management</i>					
Huntsley, J., & Brentnall, C. (2023)	Generative critical conversation: A method for developing reflexivity and criticality		x		x
Entrepreneurship Education and Pedagogy					
Bandera, C., Santos, S.C., & Liguori, E.W. (2021)	Navigating the terrain of entrepreneurship education in neoliberal societies		x		x
Berglund, K., Hytti, U., & Verduijn, K. (2018)	Navigating the terrain of entrepreneurship education in neoliberal societies		x		x

Kirjoittaja(t) julkaisuvuosi	Artikkelin nimi	Tutkimuksen kohde		Suhtautuminen	
		Politiikka ja diskurssit	Pedagogiset käytännöt	Epäilevä	Toiveikas
KANSAINVÄLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>Entrepreneurship Education and Pedagogy</i>					
Hägg, G., & Kurczewska, A. (2021)	Toward a learning philosophy based on experience in entrepreneurship education		x		x
Kakouris, A., & Liargovas, P. (2021)	On the About/For/Through framework of entrepreneurship education: A critical analysis		x		x
Talmage, C. A., & Gassert, T. A. (2022)	Enhancing social entrepreneurship education with dark side theory to frame social enterprises		x		x
Wettermark, A. (2020)	Tampering with the autonomous self? student reactions to a course on critical perspectives of social entrepreneurship		x		x
<i>International Journal of Management Education</i>					
Klapper, R. G., & Fayolle, A. (2023)	A transformational learning framework for sustainable entrepreneurship education: The power of Paulo Freire's educational model		x		x
Walmsley, A., & Wraae, B. (2022)	Entrepreneurship education but not as we know it: Reflections on the relationship between critical pedagogy and entrepreneurship education		x		x
Lindh, I. (2017)	Entrepreneurial development and the different aspects of reflection.		x		x
<i>International Journal of Qualitative Studies in Education</i>					
Komulainen, K. J., Korhonen, M., & Räty, H. (2013)	On entrepreneurship, in a different voice? Finnish entrepreneurship education and pupils' critical narratives of the entrepreneur	x	x	x	
<i>International Small Business Journal</i>					
Lourenço, F., Jones, O. & Jayawarna, D. (2013)	Promoting sustainable development: The role of entrepreneurship education		x		x

Kirjoittaja(t) julkaisuvuosi	Artikkelin nimi	Tutkimuksen kohde		Suhtautuminen	
		Politiikka ja diskurssit	Pedagogiset käytännöt	Epäilevä	Toivei- kas
KANSAINVÄLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research</i>					
Neergaard, H., Robinson, S., & Jones, S. (2021)	Transformative learning in the entrepreneurship edu- cation process: The role of pedagogical nudging and reflection		x		x
Verduijn, K., & Berglund, K. (2020)	Pedagogical invention in entrepreneurship educa- tion: Adopting a critical approach in the classroom		x		x
<i>European Journal of Education</i>					
O'Brien, E., & Hamburg, I. (2019)	A critical review of learning approaches for entrepre- neurship education in a contemporary society		x		x
<i>New Zealand Journal of Educational Studies</i>					
Oldham, S. (2017)	Enterprise education: Critical implications for new zealand curriculum governance	x		x	
<i>Journal of Entrepreneurship</i>					
Higgins, D., Smith, K., & Mirza, M. (2013)	Entrepreneurial education: Reflexive approaches to entrepreneurial learning in practice.		x		x
<i>Journal of Enterprising Communities</i>					
Rönkkö, M., & Lepistö, J. (2015)	Finnish student teachers' critical conceptions of en- trepreneurship education	x	x		x
<i>Journal of the Learning Sciences</i>					
Engeström, R., & Käyhkö, L. (2021)	A critical search for the learning object across school and out-of-school contexts: A case of entrepreneurship educa- tion		x		x
<i>Education and Training</i>					
Bridge, S. (2013)	Reflections on the omission of social capital from enterprise education and business start training		x		x

Kirjoittaja(t) julkaisuvuosi	Artikkelin nimi	Tutkimuksen kohde		Suhtautuminen	
		Politiikka ja diskurssit	Pedagogiset käytännöt	Epäilevä	Toivei- kas
KANSAINVÄLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>Education and Training</i>					
Scott, J., Penalu- na, A., & Thomp- son, J. L. (2016).	A critical perspective on learning outcomes and the effectiveness of experien- tial approaches in entrepre- neurship education: Do we innovate or implement?		x		x
<i>Education Sciences</i>					
Ziemianski, P., & Golik, J. (2020)	Including the dark side of entrepreneurship in the en- trepreneurship education		x		x
KANSALLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>Aikuiskasvatus</i>					
Kinnari, H. (2020)	Elinikäisestä kasvajasta kykypääomakoneeksi: Elinikäinen oppiminen yrittäjämäisen talouden aikakaudella	x	x	x	
Laalo, H., & Jauhi- ainen, A. (2019)	Yrittäjyyttä akatemiaan! Suomalaisen yliopistokou- lutuksen problematisoitu- minen yrittäjyysdiskurs- sissa	x	x	x	
Koskinen, H. (2019)	Yrittäjyhteisön taika: Yrit- täjyyden muotoutuminen korkeakoulujen yrittäjyys- toiminnassa	x	x	x	
Komulainen, K., Hirvonen, I., Kas- kes, K., Kasanen, K., & Siivonen, P. (2019)	Asiantuntijoita, monitaitoi- sia ja akateemisia yrittäjiä: Yliopisto-opiskelijoiden asemoituminen akateemi- suuteen, työllistettävyy- teen ja yrittäjyyteen	x		x	
Harni, E. (2015)	"Opeta, mittaa, kehitä": yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina	x	x	x	
<i>Ammattikasvatuksen aikakauskirja</i>					
Parkkari, P. (2020)	Yrittäjyyskasvatuksen "eh- jän polun" rakentuminen yrittäjyyskasvatuksen stra- tegioissa	x	x		x

Kirjoittaja(t) julkaisuvuosi	Artikkelin nimi	Tutkimuksen kohde		Suhtautuminen	
		Politiikka ja diskurssit	Pedagogiset käytännöt	Epäilevä	Toivei- kas
KANSALLISET TUTKIMUSARTIKKELIT					
<i>Kasvatus & Aika</i>					
Koskinen, M., & Puustinen, M. (2022)	Yrittäjyyskasvatuksen re- toriikka kansanedustajien puheissa 2004–2006	x		x	
<i>Sosiologia</i>					
Koskinen, H., & Saarinen, A. (2019)	Innovaatioita, kasvua ja yrittäjämäisiä kansalaisia: Yrittäjyyspuhe suomalai- sissa hallitusohjelmissa 1979–2015	x		x	
Harni, E., & Pyyk- könen, M. (2018)	Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos	x		x	

Politiikkaan ja diskursseihin keskittyvä kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus

Politiikkaan ja diskursseihin keskittyvissä tutkimusartikkeleissa kriittisen analyysin kohteena ovat erilaiset yrittäjyyskasvatuksen diskurssit julkisissa koulutuspoliittisissa dokumenteissa. Artikkeleissa tarkastellaan kriittisesti yrittäjyyskasvatusta osana uusliberalistista koulutuspolitiikkaa, joka edistää markkinalähtöistä logiikkaa koulutusjärjestelmässä. Nämä tutkimusartikkelit analysoivat esimerkiksi sitä, miten yrittäjyyskasvatusta on valjastettu erilaisen poliittisten intressien ajamiseen. Tutkimusartikkeleissa uusliberalistisen koulutuspolitiikan kritisoidaan korostavan yksilön vastuuta paitsi omasta elämästään myös talouden kilpailukyvystä, jolloin rakenteelliset ongelmat artikuloituvat yksilöiden ongelmina samalla, kun inhimillistä elämää arvotetaan yksipuolisesti taloudellisen tuottavuuden kautta (esim. Harni & Pyykkönen, 2018; Komulainen ja muut, 2019; Laalo & Jauhainen, 2020).

Kriittinen tarkastelu ulottuu koskettamaan ylikansallisia toimijoita, kuten Euroopan unionia, taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö OECD:ta sekä yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö Unescoa. Tällöin kritiikki kohdistuu esimerkiksi siihen, miten joidenkin ylikansallisten toimijoiden esittämää uusliberalistista retoriikkaa hyödynnetään yrittäjyyskasvatuksen oikeuttamiseksi (Brentnall ja muut, 2018; Amiel ja muut, 2022). Tarkastelemissamme artikkeleissa eri tahojen käyttämä retoriikka hahmottuu varsin yhtenevänä sen suhteen, miten ne legitimoivat yrittäjyyskasvatusta. Kritiikki kohdistuu tapoihin, joilla yrittäjyyskasvatus esitetään ratkaisuna laajoihin yhteiskunnallisiin ongelmiin: globaali koulutuspoliittinen yrittäjyysdiskurssi ei huomioi kansallista kontekstia, eikä monimutkaisia yhteiskunnallisia ongelmia ratkaista vain yksilöiden ajattelutapoja muovaamalla.

Esimerkkinä ylikansallisen politiikan ja yrittäjyysjärjestelmien kriittisestä tarkastelusta voidaan mainita Kinnari (2020),

joka toteutti foucault'laisen diskurssianaalysin 14:sta Unescon, EU:n ja OECD:n elinikäisen oppimisen politiikkaa käsittelevästä julkaisusta vuosilta 2005–2018. Analyysin perusteella hän toteaa elinikäisen oppimisen politiikan yrittäjämäistyneen. Kinnarin (2020) tutkimuksessa elinikäinen oppiminen hahmottuu valtatekniikkana, jolla ohjataan yksilöitä muokkaamaan käyttäytymistään. Yrittäjämäisen talouden sukupolvessa elinikäisen oppimisen avulla pyritään ensisijaisesti edistämään työmarkkinoiden toimivuutta ja vauhdittamaan talouskasvua.

Analysoimissamme tutkimusartikkeleissa tarkastellaan kriittisesti miten ylikansalliset ja kansalliset suunnitelmat ja asiakirjat vaikuttavat yrittäjyyskasvatukseen ja sen toteuttamiseen. Esimerkiksi Brentnall ja tutkimusryhmä (2018) kyseenalaistavat tapaa, jolla koulutuspoliittisissa linjauksissa korostuu erilaisten kilpailujen merkitys niin pedagogisena käytäntönä kuin arviointimenetelmänä, mikä jättää huomiotta opiskelijoiden erilaiset valmiudet tai sosioekonomisen taustan. Artikkeleissa käydään keskustelua siitä, miten esimerkiksi opiskelijoiden kriittiset yrittäjyysnarratiivit yksittäisillä kursseilla näyttäytyvät suhteessa uusliberalistisen politiikan ihanteisiin (Komulainen ja muut, 2013; Rönkkö & Lepistö, 2015). Tällainen tarkastelu suhteuttaa toisiinsa politiikan ja diskurssit sekä pedagogiset käytännöt.

Koulutuspoliittisia diskursseja tarkasteltaessa tutkimusartikkelit nostavat esiin myös kysymyksen yrittäjyyskasvatuksen inklusiivisuudesta. Koulutuspoliittisen retoriikan marginaaliin tai jopa ulkopuolelle näyttävät jäävän muun muassa opettajien ja opiskelijoiden äänet (Komulainen ja muut, 2019; Parkkari, 2020). Vähälle huomiolle on jäänyt esimerkiksi tulkinta, jonka mukaan vahvistamalla yrittäjämäi-

syden ihannoinnin diskurssia oppilaitoksissa voidaan joillekin oppijoille tuottaa myös riittämättömyyden tunteita (Parkkari, 2020).

Tutkimusartikkeleissa käydään kriittistä keskustelua myös siitä, miten kansallisten opetussuunnitelmien jalkauttaminen on tapahtunut (Oldham, 2017). Kriittikissä painotetaan yrittäjyyden ja yrittäjyyskasvatuksen kulkeutuneen eri kouluasteille ylikansallisten politiikkaohjelmien seurauksena lähes pelkästään myönteisenä ilmiönä. Tämä ilmenee muun muassa kansanedustajien puheiden (Koskinen & Puustinen, 2022), suomalaisten hallitusohjelmien yrittäjyyspuheen (Koskinen & Saarinen, 2019) sekä kansallisten, alueellisten ja oppilaitoskohtaisten opetussuunnitelmien ja strategioiden sanoituksissa (Harni, 2015; Harni & Pyykkönen, 2018; Laalo & Jauhiainen, 2019; Parkkari, 2020).

Pedagogisiin käytäntöihin keskittyvä kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus

Suurin osa haun tuottamista kansainvälisistä kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen artikkeleista keskittyi tarkastelemaan pedagogisia käytäntöjä. Näissä tutkimusartikkeleissa voidaan havaita kaksi eri painotusta: valtaosa artikkeleista keskittyi tarkastelemaan yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikan kehittämistä yleisesti, jolloin keskustelu liikkuu usein käsitteellisellä tasolla. Loput artikkelit reflektoivat yksittäisiä kurssikokeiluja ja pyrkivät niiden avulla edistämään kriittistä keskustelua yrittäjyyskasvatuksessa.

Yrittäjyyskasvatuksen pedagogiikan kehittämistä yleisesti käsittelevissä artikkeleissa tarkastellaan kriittisesti yrittäjyyskasvatuksessa käytettyjä ”perinteisiä” opetus-

menetelmiä, ajatuksia oppimisesta ja oppimisen konteksteista (Higgins & Gallo-way, 2014; Scott ja muut, 2016; O'Brien & Hamburg, 2019; Berglund ja muut, 2021; Engeström & Käyhkö, 2021; Hägg & Kurczewska, 2021) sekä vakiintuneita viitekehyksiä (Bridge, 2013; Kakouris & Liargovas, 2021) ja ehdotetaan niiden tilalle uusia avauksia.

Tutkimusartikkeleissa reflektoidaan myös yrittäjyyskasvatuksen suhdetta kriittiseen pedagogiikkaan (Walmsley & Wraae, 2022). Verduijnin ja Berglundin (2020) kriittinen tarkastelu havainnollistaa brasilialaisen kasvatustieteilijä Paulo Freiren kehittämän pedagogisen filosofian ja menetelmän, Freiren pedagogiikan, hyödyntämistä yrittäjyyskasvatuksessa. Freiren pedagogiikka korostaa oppijoiden kokemusten, kulttuurien ja tietämyksen huomioon ottamista ja arvostamista, mikä mahdollistaa oppijoiden henkilökohtaisen ja yhteisöllisen kehityksen. Freiren pedagogiikassa korostetaan myös yhteiskunnallista näkökulmaa, jossa oppijat oppivat ymmärtämään yhteiskunnallisia rakenteita ja kehittävät kriittistä ajattelukykyä yhteiskunnallisista kysymyksistä. Freiren pedagogiikan soveltaminen yrittäjyyskasvatuksessa ilmentää tutkimusalan sisäistä kehittämistä ja yrittäjyyden määritelmän laajentamista liiketoiminnan ulkopuolelle. Osa tutkimusartikkeleista puolestaan keskittyy yrittäjyyskasvatuksen teemat-tisiin sisältöihin. Esimerkiksi Klapper ja Fayolle (2023) teoretisoivat kestävää yrittäjyyskasvatusta sekä ajattelutavan muovaamista siten, että yrittäjyyskasvatuksella voidaan vastata sosioekonomisiin ja ympäristöllisiin haasteisiin. Niin ikään Lourenço ja tutkimusryhmä (2013) nostavat huomion kohteeksi kestävä yrittäjyyden teeman osana yrittäjyyskasvatusta.

Dark side -teoria korostaa sitä, että organisaatioissa tapahtuu usein negatiivisia ilmiöitä, joita on vaikea havaita ja tunnistaa.

Yksittäisiä opintojako- tai kurssikokeiluja koskevilla tutkimusartikkeleilla tarkastellaan erilaisiin yrittäjyyskasvatuksen kriittistä arviointia edistäviin sisältöihin pureutumista käytännön kokeilujen avulla. Tutkimusartikkelit nostavat kritiikin kohteeksi yrittäjyyskasvatuksen sukupuolittuneisuuden ja maskuliinisuuden normin ja peräänkuuluttavat tietoista tarkastelua siitä, miten yrittäjyys sukupuolittuneena ilmiönä näyttäytyy pedagogisissa käytännöissä (Aggestam & Wigren-Kristoferson, 2021). Tutkimusartikkeleissa arvioidaan myös erilaisten menetelmien vaikutusta yrittäjyyskasvatuksessa. Esimerkiksi Talmage ja Gassert (2022) pohtivat miten yhteiskunnallisen yrittäjyyskasvatuksen opintojaksolla voidaan hyödyntää dark side -teoriaa yhteiskunnallisten yritysten toimien ymmärtämisessä. Bandera ja tutkimusryhmä (2021) peräänkuuluttavat niin ikään yrittäjyyteen liittyvien negatiivisten tunteiden ja pimeän puolen käsittelyä. Dark side -teoria korostaa sitä, että organisaatioissa tapahtuu usein negatiivisia ilmiöitä, joita on vaikea havaita ja tunnistaa. Teorian hyödyntäminen auttaa tutkijoiden mukaan tunnistamaan haitallisia käytäntöjä ja kehittämään kestävämpiä ja vastuullisempia toimintatapoja.

Kansallisissa artikkeleissa pedagogiikkaa ei tarkastella missään tutkitussa artikkelissa yksinään, vaan sitä käsitellään nimienomaan poliittisen ohjauspuheen ja

laajempien diskurssien yhteydessä. Esimerkiksi Kinnari (2020) on tutkinut millaista ihmistä nykyinen, yrittäjämäistynyt elinikäisen oppimisen politiikka rakentaa. Harnin (2015) tutkimuksen kohteena on ollut yrittäjyyskasvatuksen mittaristo, joka on laadittu opettajien yrittäjyysosaamisen ja yrittäjämäisen pedagogiikan tueksi. Koskinen (2019) puolestaan tarkastelee yrittäjyystoimintaa, jota suunnataan osaksi korkeakouluopiskelijoiden opintoja. Laalo ja Jauhiainen (2019) tutkivat yrittäjyysdiskurssia yliopistojen roolissa ja rakenteessa, akateemisesti koulutettujen ajattelutavoissa ja yliopistojen pedagogiikassa. Parkkarin (2019) tutkimuskohteena on alueellinen yrittäjyyskasvatuksen strategia, joka on laadittu yrittäjämäisen pedagogiikan tueksi.

Toiveikas ja epäilevä suhtautuminen

Analysoimistamme artikkeleista kymmenen edustaa tulkintamme mukaan epäilevää ja 25 toiveikasta suhtautumista. Huomionarvoista on, että toiveikas suhtautuminen näyttäytyy epäilevää suhtautumista vahvempana kansainvälisessä kriittisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa, kun taas kansallisissa julkaisuissa epäilevä suhtautuminen näyttäytyy vahvempana. Toiveikasta suhtautumista edustavissa tutkimusartikkeleissa kritiikki ei kohdistu yrittäjyyskasvatukseen sinällään, vaan siihen miten yrittäjyys ilmiönä nähdään edelleen kapea-alaisesti vain liiketoimintaan keskittyneenä toimintana - näkemys, jota koulutuspoliittinen retoriikka kritiikin mukaan vahvistaa. Toiveikasta suhtautumista edustavat artikkelit nostavat esiin tämän problematiikan ja pyrkivät pedagogisten käytäntöjen tarkastelujen avulla laajentamaan ymmärrystä yrittäjyyskasvatuksesta, sen päämääristä ja toteuttamisen tavoista.

Epäilevää suhtautumista edustavat kansalliset tutkimusartikkelit kritisoivat ennen kaikkea yrittäjyyskasvatuksen periaatteiden ja päämäärien omaksumista itsestään selväksi osaksi eri koulutusasteiden opintoja ilman kriittistä tarkastelua. Analyysit painottuvat politiikkaohjelmiin, poliittisten päättäjien sanoittamaan yrittäjyyspuheeseen ja erityisesti akateemisissa konteksteissa toteutettavaan yrittäjyyden ihannointiin välttämättömänä koulutuksen päämääränä.

Pohdinta ja johtopäätökset

Kirjallisuuskatsauksemme tavoitteena oli löytää vastauksia kysymyksiin 1. *Millaisena kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus näyttäytyy viimeaikaisen tutkimuksen valossa?* sekä 2. *Millaisia tutkimussuuntauksia ja painotuksia voidaan erottaa kansallisessa ja kansainvälisessä kriittisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa?*

Vastauksena ensimmäiseen tutkimuskysymykseen toteamme kirjallisuuskatsauksemme perusteella, että kriittiset äänenpainot yrittäjyyskasvatusta ja erityisesti sen toteutustapoja kohtaan ovat voimistuneet erityisesti viimeisten kolmen vuoden aikana. Kriittistä yrittäjyyskasvatuskeskustelua käydään eri tieteenalojen lähtökohdista useissa eri lehdissä, mikä saattaa johtaa keskustelujen siiloutumiseen. Tulostemme perusteella kriittinen näkökulma ei ole yhtenäinen tutkimussuuntaus, vaan sisältää eri lähestymistapoja. On vaikea tarkkarajaisesti hahmottaa missä määrin kriittinen ote näyttäytyy omana erillisenä tutkimussuuntauksenaan yrittäjyyskasvatuksen kentässä ja missä määrin se integroituu osaksi yrittäjyyskasvatustutkimuksen valtavirtaa. Tämä johtuu siitä, että reflektiivinen ja kriittinen ote on, ja

sen tulisikin olla, jossain määrin aina läsnä tarkasteltaessa ja arvioitaessa pedagogista toimintaa ja sen päämääriä. Reflektiivisyys ja kriittisyys näyttäytyivät kulloisessakin tutkimusartikkelissa hieman eri tavoin. Tutkimusartikkelien asiansanojen tai otsikon perusteella jotkin tutkimukset saattoivat ensin näyttäytyä kriittisinä tai reflektiivisinä, mutta niiden tarkempi sisällöllinen tarkastelu osoitti, etteivät niiden tulokset kriittisyydestä asettuneet kyseenalaistamaan tai pohtimaan kriittisesti yrittäjyyskasvatuksen vakiintuneita päämääriä tai pedagogisia käytäntöjä. Varsin harva tutkimus eksplisiittisesti määrittelee itsensä osaksi kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta, paitsi asiansanojen kautta. Tutkimuksissa ei myöskään ole pyritty määrittelemään kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta tarkemmin.

Vastauksena toiseen tutkimuskysymykseen toteamme, että kriittisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa on nähtävissä painotuseroja kansallisessa ja kansainvälisessä keskustelussa. Kansallisessa keskustelussa näyttää korostuvan koulutuspolitiikka, jossa kritiikki kohdistuu koulutuspolitiisiin diskursseihin ja yrittäjyyskasvatuksen legitimoinnin tapoihin. Näiden nähdään vahvistavan uusliberalistista markkinaorientoitunutta ajattelutapaa yrittäjyydestä liiketoimintana, jonka päämääränä on kilpailukyvyyn ja työllisyyden vahvistaminen. Tässä keskustelussa yrittäjyyskasvatus näyttäytyy välineellisenä toimintana, johon liittyy useita ongelmia. Näitä ongelmia kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus nostaa esiin. Toisaalta kansallisessa keskustelussa on nähtävissä myös suuntaus, jossa kriittiset äänenpainot kohdistuvat yrittäjyyden ilmiön laaja-alaiseen tulkintaan ja laajenemiseen liiketoimintakontekstin ulkopuolelle, jolloin yrittäjyyden käsitteellinen määrittely ja siten sen rooli osana koulutusta hämärtyy. Kansain-

Kansainvälisessä keskustelussa kriittisten tarkastelujen keskiössä ovat pedagogiset kysymykset.

välisessä keskustelussa kriittisten tarkastelujen keskiössä ovat sen sijaan pedagogiset kysymykset, jolloin kriittinen tutkimus kohdistuu yrittäjyyskasvatuksen pedagogisiin käytäntöihin ja haastaa erityisesti kyseenalaistamaan totuttuja pedagogisia käytäntöjä ja niiden vaikutuksia sekä maskuliinisuuden normia pedagogisissa käytännöissä.

Kokonaisuutena näyttää siltä, että kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen tutkijat ovat kiinnostuneita sekä yrittäjyyspuheesta eli retorisisista keinoista, joilla yrittäjyyskasvatusta legitimoidaan, että pedagogisista käytännöistä, joilla yrittäjyyskasvatusta toteutetaan kuin myös näiden suhteesta toisiinsa. Näissä keskusteluisa yrittäjyyskasvatus näyttäytyy edelleen konstruktiona, jonka sisällöstä ja päämääristä käydään jatkuvaa neuvottelua. Jaettu dialogi eri tieteenalojen kesken voisi syventää tutkimusta ja avata myös uusia tutkimussuuntia. Tarkastelemisamme artikkeleissa muun muassa Berglund ja tutkimusryhmä (2021) sekä Engeström ja Käyhkö (2021) kannustavat yrittäjyyskasvatusta eri suunnista lähestyviä tutkijoita löytämään toisensa. Ennen kaikkea pidämme keskeisenä kriittisen keskustelun eteenpäin vievää luonnetta, jolloin tutkimuksellinen kritiikki hahmottuu keinona lisätä ajattelun, toiminnan ja tuntemisen mahdollisuuksia yhteiskunnassa (Brunila ja muut, 2021, 30).

Kriittiselle yrittäjyyskasvatustutkimukselle löytyy tarvetta, tilaa ja monia suuntia, joihin edetä. Tarvetta on vertaileville kansainvälisille niin makro-, meso- kuin mikro -tasojen tarkasteluille. Tarkastelemisissamme tutkimusartikkeleissa esitetään useita jatkotutkimusaiheita, joihin monitieteistä lähestymistapaa ja monipuolisia tutkimusmenetelmiä voisi soveltaa. Tarvetta olisi muun muassa tarkastella kriittisesti yrittäjyyskasvatuksen ihanteita, käytäntöjä ja erilaisten toimijoiden rajautumista ulos, kulttuuristen ja sivistyksellisten arvojen asemaa yrittäjyysdiskursseissa, yrittäjyyskansalaisuuteen sekä yrittäjyyskasvatuksen ehjän polun rakentumiseen liittyviä kysymyksiä (Brentnall ja muut, 2018; Laalo & Jauhiainen, 2019; Parkkari, 2020; Koskinen & Puustinen, 2022).

Jatkotutkimusehdotuksina tunnistamme kirjallisuuskatsauksemme pohjalta myös tarpeen tarkastella laajemmin millaisena kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus näyttäytyy yrittäjyyden tutkimuskentässä: onko siinä nähtävissä erilaisia suuntauksia ja painotuksia eri kielialueilla tai koulutustasoilla. Kiintoisaa olisi myös vertailla kansainvälisellä tasolla miten koulutuspoliittiset diskurssit vaikuttavat oppilaitosten johdon näkemyksiin yrittäjyyden edistämisestä. Lisäksi olisi mielekästä tarkastella syvemmin millaisia vaikutuksia esimerkiksi yrittäjyyden pimeän puolen käsittelyllä on opiskelijoiden yrittäjyysidentiteetin ja yrittäjyysaikomusten syntymiseen.

Katsauksemme avaa myös mahdollisuuden tarkastella mistä aiheista keskustelua käydään vähäisesti tai ei vielä lainkaan ja keiden osapuolten ääni ei vielä nouse esiin. Tulostemme pohjalta voidaan havaita, että vaikka viimeaikainen tutkimus on ollut kiinnostunut pedagogisista käytännöistä, on opettajien näkökulma ja rooli yrittäjyyskasvatuksen edistäjänä jäänyt

vähemmälle huomiolle. Toisaalta tarvetta olisi myös eri sidosryhmien äänten yhdistämiselle sen sijaan, että niitä tarkastellaan erillään toisistaan (Lahikainen ja muut, 2021). Ylipäätään kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen vähäisyys kansallisessa liiketaloustieteellisessä tutkimuskentässä haastaa tutkijoita totuttujen näkökulmien kyseenalaistamiseen. Myös yrittäjyyskasvatukseen liittyviä eettisiä ja kasvatustieteellisiä keskusteluja käydään vielä varsin vähän (esim. Hägg & Peltonen, 2016; Hägg & Kurczewska, 2021). Tutkimuksen tulevaisuuden suuntina tunnistamme myös tarpeen lisätä keskustelua yrittäjyyskasvatuksen pimeästä puolesta sekä inklusiivisemmasta ja sosiaalisesti kestävämmästä yrittäjyyskasvatuksesta vahvistamalla marginaalissa olevien ryhmien, esimerkiksi erityistä tukea tarvitsevien tai monikulttuurisen taustan omaavien oppijoiden äänen kuulumista osana yrittäjyyskasvatuksen keskusteluja. Temaattisesti vähemmälle huomiolle ovat toistaiseksi jääneet laajemmat kysymykset yrittäjyyskasvatuksen suhteesta globaalin kestävyyskriisin ratkaisemiseen, vaikka avauksia yrittäjyyskasvatuksen ja kestävä kehityksen suhteesta näytetäänkin jo nousevan.

Tutkimuksellamme on myös rajoitteensa. Kirjallisuuskatsauksemme kohdentui tieteellisissä lehdissä julkaistuihin tutkimusartikkeleihin. Tutkimusaineistomme rajautui niihin kansainvälisiin artikkeleihin, jotka käytettyjen hakusanojen perusteella identifioituivat kriittisen yrittäjyyskasvatuksen tutkimuksiksi. Kansallisten artikkeleiden osalta ei ollut mahdollista noudattaa täsmälleen samoja hakutermejä kansallisten lehtien hakujärjestelmien rajallisuuden vuoksi. Hakuja ei myöskään tehty esimerkiksi termeillä uusliberalismi tai hallinta ja yrittäjyyskasvatus, mikä olisi etenkin kansainvälisten artikkelien osalta saattanut tuoda vahvemmin esiin myös

Johtopäätöksenä esitämme, että kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus voidaan nähdä yrittäjyyskasvatuksen tutkimussuuntana.

hallinnan näkökulman yrittäjyyskasvatukseen. Tutkimuksen rajoitteena tunnistamme sen, että kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta edustavat väitöskirjat kuin myös tutkimusartikkelit, jotka on julkaistu kokoomateoksissa tai muilla foorumeilla ovat jääneet tarkastelumme ulkopuolelle. Tunnistamme rajoitteena myös sen, että kriittisellä otteella yrittäjyyskasvatusta tarkastelevia tutkimusartikkeleja on varsin mahdollisesti julkaistu laajemmin esimerkiksi kriittisen yrittäjyystutkimuksen alla tai muilla tutkimusaloiilla kuin mitä kirjallisuushakumme käyttämillämme hakutermeillä tuotti. Kirjallisuuskatsauksen alkuvaiheessa teimme haun käyttäen hakusanoina kriittistä yrittäjyystutkimusta mutta totesimme rajauksen heikoksi haun tuottaessa tuhansia tutkimusjulkaisuja. Kokonaisuuden hahmottamista helpottaisi tutkimusten selkeämpi sanoittaminen osaksi kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta.

Johtopäätöksenä esitämme, että kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus voidaan nähdä yrittäjyyskasvatuksen tutkimussuuntana, joka pohjaa kriittiseen yrittäjyystutkimukseen ja ottaa aineksia myös kriittisestä kasvatussociologisesta tutkimuksesta, muun muassa kriittisestä pedagogiikasta. Kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus problematisoi vakiintuneita näkemyksiä yrittäjyydestä kasvatuksellisenä ilmiönä. Se nostaa esiin vähemmälle huo-

miolle jääneitä kysymyksiä yrittäjyyskasvatuksen päämääristä ja toteuttamisen ta-voista vieden näin eteenpäin yrittäjyyskasvatuksen tutkimusta.

Teemanumeron sisältö

Tässä Ammattikasvatuksen aikakauskirjan teemanumerossa käsitellään kriittisiä ja reflektiivisiä näkökulmia yrittäjyyskasvatukseen pääkirjoituksen lisäksi kahdessa vertaisarvioidussa artikkelissa, yhdessä puheenvuorossa sekä lectio praecursoriasa.

Jaana Lepistö ja Marja-Leena Rönkkö tutkivat artikkelissaan ”*Opettajaopiskelijoiden suhtautuminen yrittäjyyskasvatukseen: oivalluksia vai korulauseita?*” opettajaopiskelijoiden näkemyksiä yrittäjyyskasvatuksesta. Tutkimuksessa vastataan kysymykseen, millaisia näkemyksiä opettajaopiskelijat esittävät yrittäjyyskasvatuksesta. Tutkimuksen tulokset osoittavat, että opettajaopiskelijoiden suhtautuminen yrittäjyyskasvatukseen on pääsääntöisesti myönteistä, ja että yrittäjyyden ja aloitteellisuuden kehittäminen nähdään tärkeinä osa-alueina perusopetuksessa. Tutkimus nostaa esiin myös haasteita toteuttamiseen ja integroimiseen osaksi opetusta. Opiskelijat kritisoivat yrittäjyyskasvatukseen liitettyä uusliberalistista ideologiaa ja sen mukaista pyrkimystä kasvattaa toimijoita elinkeinoelämän ja talouden tarpeisiin. Yrittäjämäisen pedagogiikan nähtiin kuitenkin edesauttavan oppijälähtöisyyttä sekä aktivoivien opetusmenetelmien toteutumista.

Minna Hämäläinen, Kati Peltonen ja Anu Raappana tarkastelevat artikkelissaan ”*Kriittistä tarkastelua yrittäjämäisen toimintakulttuurin ilmenemisestä ammattikorkeakoulukontekstissa: opettajien ja opiskelijoiden näkökulmia*” ammattikorkeak-

oulun yrittäjämäisen toimintakulttuurin rakentumista ja ilmenemistä sekä opettajien toiminnan että opiskelijoiden kokemuksen näkökulmista. Tutkimuksessa vastataan kysymyksiin, miten opettajat arvioivat itseään ja omaa toimintansa yrittäjämäisen toimintakulttuurin rakentajina ja opiskelijoiden yrittäjyyden edistäjinä ja miten opiskelijat arvioivat yrittäjämäistä toimintakulttuuria ja yrittäjyyden edistämistä korkeakoulussaan. Tutkimuksen tulokset osoittavat, että opettajat suhtautuvat pääosin positiivisesti opiskelijoiden yrittäjyyteen opintojen aikana, joskin opettajista harva käyttää opetuksessaan yrittäjyyttä simuloivia menetelmiä. Tulokset osoittavat myös, että opiskelijoille korkeakoulujen yrittäjämäinen toimintakulttuuri ei näyttäyty erityisen vahvana tai selkeänä. Kaiken kaikkiaan tutkimus nostaa esiin tarpeen tarkastella ja tuoda yhteen eri toimijoiden ajatuksia ja kokemuksia ja pohtia niiden yhteneväisyyksiä ja eroja.

Puheenvuorossaan ”Yrittäjämäisiä ja työllistettäviä korkeakoulutettuja kasvattamassa: menestyjiä vai uupunuita suorittajia?” Päivi Siivonen kuvaa vuosina 2018–2022 toteutetun tutkimushankkeen ”Korkeakoulusta valmistuneiden työllistettävyys ja sosiaalinen positioituminen työmarkkinoille” havaintojen pohjalta, miten erityisesti kaupalliselta alalta valmistuneet maisterit pyrkivät vastaamaan työllistettävyyden ihanteisiin ja vaateisiin. Siivonen pohtii myös, millaisia seurauksia työllistettävyyden ihannemittoihin muokkaaminen tuo yksilölle itselleen. Kirjoittajan mukaan maisterit näyttävät omaksuneen yrittäjämäisyyden ja työllistettävyyden yksilökeskeiset ihanteet varsin kriittikittävästi. He pyrkivät näyttäytymään ihanteiden mukaisina todistellen omaa kyvykkyyttään sekä itselleen että muille. Koetuttuja puutteita pyritään paikkaamaan ko-

rostanalla sosiaalisuutta, innokkuutta ja kunnianhimoista huippusuorittamista. Kohdattu syrjintä ja vähättely pyritään taklaamaan omin avuin, sillä soraäänet bisnesorganisaatioiden epätasa-arvoisista rakenteista eivät palvelisi omien kyvykkyyksien ja osaamisen esilletuomista. Itsensä esittäminen työllistettävänä näyttäytyy kuitenkin kuluttavana.

Juha Ruuskan lectio praecursoria ”Yhteisöllisen yrittäjyyden oppimiskulttuuri: Muotoilu- ja etnografisen tutkimuksen perustuu” perustuu hänen saman nimiseen vuonna 2023 julkaistuun väitöskirjaansa. Väitöskirjatutkimuksen tavoitteena oli tuottaa etnografisen kuvaus yhteisöllistä yrittäjyyttä tuottavasta Tiimiakatemia oppimiskulttuurista ja siellä rakentuvista identiteeteistä ja toimijuuksista. Muotoilu- ja etnografisena tuloksena Ruuska esittelee lektiiossaan ILOAK-mallin. Tämä malli on rakennettu tukemaan kuuden erilaisen oppijapersoonan tarpeita sekä ratkaisemaan tutkimuksessa tunnistettuja haasteita ja ongelmia hyviä käytäntöjä hyödyntämällä. ILOAK-mallin keskeiset kulmakivet ovat integratiivisuus, luovuus, oppijälhtöisyys, avoimuus ja kollektiivinen oppiminen.

Lähteet

- Aggestam, M., & Wigren-Kristoferson, C. (2021). Entrepreneurship education and gender: The man-made entrepreneur. *International Journal of Globalization and Small Business*, 12(1), 5–25. <https://doi.org/10.1504/IJGSB.2021.113837>
- Amiel, M., Yemini, M., & Kolleck, N. (2022). Questioning the rhetoric: A critical analysis of intergovernmental organisations' entrepreneurship education policy. *European Educational Research Journal*, 21(5), 756–777. <https://doi.org/10.1177/147490412111005893>
- Bandera, C., Santos, S. C., & Liguori, E. W. (2021). The dark side of entrepreneurship education: A delphi study on dangers and unintended consequences. *Entrepreneurship Educa-*

- tion and Pedagogy, 4(4), 609-636. <https://doi.org/10.1177/2515127420944592>
- Berglund, K., Hytti, U., & Verduijn, K. (2020). Unsettling Entrepreneurship Education. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 3(3), 208-213. <https://doi.org/10.1177/2515127420921480>
- Berglund, K., & Verduijn, K. (2018). *Revitalizing entrepreneurship education. Adopting a critical approach in the classroom*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315447599>
- Brentnall, C., Rodríguez, I. D., & Culkin, N. (2018). The contribution of realist evaluation to critical analysis of the effectiveness of entrepreneurship education competitions. *Industry and Higher Education*, 32(6), 405-417. <https://doi.org/10.1177/0950422218807499>
- Bridge, S. (2013). Reflections on the omission of social capital from enterprise education and business start training. *Education and Training*, 55(8/9), 899-910. <https://doi.org/10.1108/ET-06-2013-0080>
- Brunila, K., Harni, E., Saari, A., & Ylöstalo, H. (Toimittajat) (2021). *Terapeuttinen valta. Onnellisuuden ja hyvinvoinnin jännitteitä 2000-luvun Suomessa*. Vastapaino.
- Dahlstedt, M., & Fejes, A. (2017). Shaping entrepreneurial citizens: a genealogy of entrepreneurship education in Sweden. *Critical Studies in Education*, 60(1), 462-476. <https://doi.org/10.1080/17508487.2017.1303525>
- Engeström, R., & Käyhkö, L. (2021). A critical search for the learning object across school and out-of-school contexts: A case of entrepreneurship education. *Journal of the Learning Sciences*, 30(3), 401-432. <https://doi.org/10.1080/10508406.2021.1908296>
- European Commission (2003). Green paper. Entrepreneurship in Europe. Brussels: COM.
- European Commission (2006). The Oslo agenda for Entrepreneurship Education.
- Fan, D., Breslin, D., Callahan, J. L., & Iszatt-White, M. (2022). Advancing literature review methodology through rigour, generativity, scope and transparency. *International Journal of Management Reviews*, 24(2), 171-180. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12291>
- Fayolle, A., & Klandt, H. (2006). Issues and Newness in the Field of Entrepreneurship Education: New Lenses for New Practical and Academic Questions. Teoksessa A. Fayolle, & H. Klandt (toim.), *International Entrepreneurship Education* (ss. 1-20). Edward Elgar Publishing.
- Farny, S., Frederiksen, S. H., Hannibal, M., & Jones, S. (2016). A CULTure of Entrepreneurship Education. *Entrepreneurship & Regional Development*, 28(7-8), 514-535. <https://doi.org/10.1080/08985626.2016.1221228>
- Frederiksen, S. H. (2017). *Learning to become entrepreneur(ial). New perspectives on enterprise education in practice* [Väitöskirja, Aarhusin yliopisto]. Aarhusin yliopiston julkaisuja. https://badm.au.dk/fileadmin/Business_Administration/PhD/Signe_Hedeboe_Frederiksen.pdf
- Harni, E. (2015). ”Opeta, mittaa, kehitä”: yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina. *Aikuiskasvatus*, 35(2), 99-110. <https://doi.org/10.33336/aik.94129>
- Harni, E. (2019). Yrittäjyyskasvatuksen episteminen hallinta. *Kasvatus & Aika*, 13(1), 4-18. <https://doi.org/10.33350/ka.77805>
- Harni, E., & Pyykkönen, M. (2018). Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos. *Sosiologia*, 55(3), 281-297. <https://journal.fi/sosiologia/article/view/124352>
- Higgins, D., & Galloway, L. (2014). Refocusing — Building a Future for Entrepreneurial Education and Learning. *Industry and Higher Education*, 28(6), 449-457. <https://doi.org/10.5367/ihe.2014.0233>
- Higgins, D., Galloway, L., Jones, P., & McGowan, P. (2018). Special focus: Towards entrepreneurship learning practices – Thoughts and insights. *Industry and Higher Education*, 33(1), 3-5. <https://doi.org/10.1177/0950422218820156>
- Higgins, D., Smith, K., & Mirza, M. (2013). Entrepreneurial education: Reflexive approaches to entrepreneurial learning in practice. *The Journal of Entrepreneurship*, 22(2), 135-160. <https://doi.org/10.1177/0971355713490619>
- Huntsley, J., & Brentnall, C. (2023). Generative critical conversation: A method for developing reflexivity and criticality. *Journal of Small Business Management*, 61(6), 2788-2817. <https://doi.org/10.1080/00472778.2021.1938096>
- Hytti, U. (2018). Critical entrepreneurship education: a form of resistance to McEducation? Teoksessa K. Berglund, & K. Verduijn (toim.), *Revitalizing Entrepreneurship Education: Adopting a Critical Approach in the Classroom* (ss. 228-234). Routledge. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021042717647>
- Hägg, G., & Kurczewska, A. (2021). Toward a learning philosophy based on experience in entrepreneurship education. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 4(1), 4-29. <https://doi.org/10.1177/2515127419840607>
- Hägg, O., & Peltonen, K. (2016). Vastuullisuus ja hyvään elämään ohjaaminen yrittäjyyskasvatuksen kontekstissa. Teoksessa A. Mutanen, M. Kantola, H. Kotila, & L. Vanhanen-Nuutinen (toim.), *Hyvä elämä. Käytäntö, tutkimus ja ammattipedagogiikka* (ss.

- 123-137). Turun ammattikorkeakoulun Tutkimuksia 44. Turun ammattikorkeakoulu.
- Ikonen, R. (2006). *Yrittäjyyskasvatus: Kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*. Minerva.
- Ilonen, S. (2020). Entrepreneurial learning in entrepreneurship education in higher education [Väitöskirja, Turun yliopisto]. Turun yliopiston julkaisuja. <https://www.utupub.fi/handle/10024/149242>
- Jones, S. (2014). Gendered discourses of entrepreneurship in UK higher education: The fictive entrepreneur and the fictive student. *International Small Business Journal*, 32(3), 237-258. <https://doi.org/10.1177/02666242612453933>
- Kakouris, A., & Liargovas, P. (2021). On the About/For/Through framework of entrepreneurship education: A critical analysis. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 4(3), 396-421. <https://doi.org/10.1177/2515127420916740>
- Keränen-Pantsu, R., Huttunen, R., & Heikkinen, H. L. T. (2023). Kohti reflektiivistä katsomuskasvatusta. *Kasvatus ja aika*, 17(1), 93-108. <https://doi.org/10.33335/ka.119357>
- Kinnari, H. (2020). Elinikäisestä kasvajasta kypääomakoneeksi: Elinikäinen oppiminen yrittäjämäisen talouden aikakaudella. *Aikuiskasvatus*, 40(4), 305-319. <https://doi.org/10.33336/aik.100535>
- Klapper, R. G., & Fayolle, A. (2023). A transformational learning framework for sustainable entrepreneurship education: The power of Paulo Freire's educational model. *The International Journal of Management Education*, 21(1). <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100729>
- Komulainen, K. (2006). Neoliberal educational policy. A case study of Finnish textbooks of entrepreneurial education. *Nordic Studies in Education*, 26(3), 212-228.
- Komulainen, K., Hirvonen, I., Kaskes, K., Kasanen, K., & Siivonen, P. (2019). Asiantuntijoita, monitaitoisia ja akateemisia yrittäjiä. Yliopisto-opiskelijoiden aseoituminen akateemisuuteen, työllistettävyyteen ja yrittäjyyteen. *Aikuiskasvatus*, 39(2), 122-137, 172. <https://doi.org/10.33336/aik.82982>
- Komulainen, K. J., Korhonen, M., & Rätty, H. (2013). On entrepreneurship, in a different voice? Finnish entrepreneurship education and pupils' critical narratives of the entrepreneur. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 26(8), 1079-1095. <https://doi.org/10.1080/09518398.2012.731530>
- Komulainen, K., Keskitalo-Foley, S., Korhonen, M., & Lappalainen, S. (2010). *Yrittäjyyskasvatus halintana*. (1 toim.) Vastapaino.
- Koskinen, H. (2019). Yrittäjyhteisön taika: Yrittäjyyden muotoutuminen korkeakoulujen yrittäjyystoiminnassa. *Aikuiskasvatus*, 39(2), 108-121. <https://doi.org/10.33336/aik.82984>
- Koskinen, M., & Puustinen, M. (2022). Yrittäjyyskasvatuksen retoriikka kansanedustajien puheissa 2004-2006. *Kasvatus & Aika*, 16(1), 67-84. <https://doi.org/10.33350/ka.102996>
- Kyrö, P. (2001). Yrittäjyyskasvatuksen pedagogisia lähtökohtia pohtimassa. *Aikuiskasvatus*, 21(2), 92-101. <https://doi.org/10.33336/aik.93349>
- Kyrö, P., Lehtonen, H., & Ristimäki, K. (2007). Yrittäjyyskasvatuksen suuntia etsimässä. Teoksessa P. Kyrö, H. Lehtonen, & K. Ristimäki (toim.), *Yrittäjyyskasvatuksen monia suuntia* (ss. 12-31). Yrittäjyyskasvatuksen julkaisusarja 5/2007, Tampereen yliopiston kauppakorkeakoulu.
- Laalo, H. (2020). *Yrittäjyys akateemisena mentaaliteettinä: Yrittäjämäärän normalisointi ja neuvottelu koulutuspoliittisessa kielenkäytössä ja yliopistokoulutuksen käytännöissä* [Väitöskirja, Turun yliopisto]. Turun yliopiston julkaisuja. <https://www.utupub.fi/handle/10024/150221>
- Laalo, H., & Jauhiainen, A. (2019). Yrittäjyyttä akatemiaan! Suomalaisen yliopistokoulutuksen problematisoituminen yrittäjyysdiskurssissa. *Aikuiskasvatus*, 39(2), 92-107. <https://doi.org/10.33336/aik.82983>
- Lahikainen, K., Peltonen, K., Hietanen, L., & Oikkonen, E. (2021). Calling for student engagement in an entrepreneurial university. Teoksessa U. Hytti (toim.), *A research agenda for the entrepreneurial university* (ss. 129-142). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788975049.00015>
- Lindh, I. (2017). Entrepreneurial development and the different aspects of reflection. *The International Journal of Management Education*, 15(1), 26-38. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2016.12.001>
- Lourenço, F., Jones, O., & Jayawarna, D. (2013). Promoting sustainable development: The role of entrepreneurship education. *International Small Business Journal*, 31(8), 841-865. <https://doi.org/10.1177/0266242611435825>
- Neergaard, H., Robinson, S., & Jones, S. (2021). Transformative learning in the entrepreneurship education process: The role of pedagogical nudging and reflection. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 27(1), 251-277. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-04-2020-0235>
- O'Brien, E., & Hamburg, I. (2019). A critical review of learning approaches for entrepreneurship education in a contemporary society. *European Journal of Education*, 54(4), 525-537. <https://doi.org/10.1111/ejed.12369>
- Oldham, S. (2017). Enterprise education: Critical implications for New Zealand curriculum gover-

- nance. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 52(2), 331-346. <https://doi.org/10.1007/s40841-017-0091-2>
- OPM. (2004a). Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma. *Opetusministeriön julkaisuja 2004:6*. <http://urn.fi/URN:ISBN:952-442-746-X>
- OPM. (2004b). Koulutus ja tutkimus 2003-2008. Kehittämissuunnitelma. *Opetusministeriön julkaisuja 2004:6*. <http://urn.fi/URN:ISBN:952-442-690-0>
- Peltonen, K., Ikäheimonen, T., Niiraniemi, S., & Oikonen, E. (2020). Yrittäjyyskasvatus ja yrittäjämäinen oppiminen. *Ammattikasvatuksen Aikakauskirja*, 22(4), 4-9. <https://journal.fi/akakk/article/view/101396>
- Pyökkönen, M. (2014). *Ylistetty yrittäjyys*. SoPhi (127). Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5844-2>
- Rönkkö, M., & Lepistö, J. (2015). Finnish student teachers' critical conceptions of entrepreneurship education. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 9(1), 61-75. <https://doi.org/10.1108/JEC-03-2013-0003>
- Scott, J., Penaluna, A., & Thompson, J. L. (2016). A critical perspective on learning outcomes and the effectiveness of experiential approaches in entrepreneurship education: Do we innovate or implement? *Education + Training*, 58(1), 82-93. <https://doi.org/10.1108/ET-06-2014-0063>
- Stenholm, P., Ramström, J., Franzén, R. & Nieminen, L. (2021). Unintentional teaching of entrepreneurial competences. *Industry & Higher Education*, 35(4), 505-517. <https://doi.org/10.1177/09504222211018068>
- Talmage, C. A., & Gassert, T. A. (2022). Enhancing social entrepreneurship education with dark side theory to frame social enterprises. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 5(2), 245-263. <https://doi.org/10.1177/25151274211022282>
- Tedmanson, D., Verduijn, K., Essers, C., & Gartner, W.B. (2012). Critical perspectives in entrepreneurship research. *Organization*, 19(5), 531-541. <https://doi.org/10.1177/1350508412458495>
- Verduijn, K., & Berglund, K. (2020). Pedagogical invention in entrepreneurship education: Adopting a critical approach in the classroom. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 26(5), 973-988. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-04-2018-0274>
- Verduijn, K., Dey, P., & Tedmanson, D. (2017). A critical understanding of entrepreneurship. *Revue de l'Entrepreneuriat*, 1(16), 37-45. <https://doi.org/10.3917/entre.161.0037>
- Verduijn, K., Dey, P., Tedmanson, D., & Essers, C. (2014). Emancipation and/or oppression? Conceptualizing dimensions of criticality in entrepreneurship studies. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 20(2), 98-107. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-02-2014-0031>
- Walmsley, A., & Wraae, B. (2022). Entrepreneurship education but not as we know it: Reflections on the relationship between critical pedagogy and entrepreneurship education. *The International Journal of Management Education*, 20(3) <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100726>
- Wettermark, A. (2020). Tampering with the autonomous self? student reactions to a course on critical perspectives of social entrepreneurship. *Entrepreneurship Education and Pedagogy*, 3(3), 291-315. <https://doi.org/10.1177/2515127419899485>
- Ziemianski, P., & Golik, J. (2020). Including the dark side of entrepreneurship in the entrepreneurship education. *Education Sciences*, 10(8), 1-26. <https://doi.org/10.3390/educsci10080211>